भ्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकब्रह्मरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानाद्विवृत्तौ कर्तृत्वादेर्द्वैतानाद्विवृत्तिरपि विध्यति । ननु कथं तत्त्वज्ञानं जीवोनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विरुद्धात्मतामात्मनोऽवगन्तुमर्हं प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वस्योपाधित्वात् । यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादं चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम् । तथापि न तत् बिम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवस्य भ्रमाश्रयः अविद्यावाविन्नात्माश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत् सर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेत् न स्वसुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जानतापि देवदत्तेन स्वसुखे प्रतिबिम्बगतात्मत्वमलिनत्वाद्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्यस्तत्सिद्धेः "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतिः "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति स्मृतिः । "अतएव चोपमा जलसूर्यकादिवदिति सूत्रम् । न चामूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य स्फटिकाभ्रनखादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाश एवाभ्रादिप्रतिबिम्बाधार इति चेत् न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेत् न तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत् द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणस्तत्राभावे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिहानिः । घटवाह्यगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण इति चेत् न "स आत्मानमन्तरो यमयतीति" श्रुतौ प्रकरणस्थस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात् अतः प्राज्ञे सर्वत्र घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसाधको न जीवत्वबाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकरणं दृष्टिर्न दृष्टान्ते जलमध्ये स्थानाविच्छिन्नाकाशस्याकाशस्य च दृष्टेः । तस्मादहङ्कारोपाधिसतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः"

प्रतिबिम्बन न० प्रतिबिम्ब+ल्युट्। भावे ल्युट् । अनुकरणे "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" सा०द०

प्रतिबिम्बवाद पु० ६ । जीवस्य ईश्वरप्रतिबिम्बतास्थापनार्थे वादे । द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभागकल्पना प्रतिबिम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च । तत्राद्यः पक्षः विवरणाचार्यैरभ्युपेयते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा

विवरणाचार्यस्वाक्षः । "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यतीति" स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः । नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । "प्रतिबिम्बगताः पश्यन्ति भ्रुवक्रादिविक्रियाः । दुमानु क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्यविक्रियाः" इति कल्पतरुकरोक्त्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति" सूत्रमपि संगच्छते । अज्ञानप्रतिबिम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदोविशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रकृतस्य सर्वतप्रकाशस्य दर्पण इव । अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वं योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः । न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् । "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति" शास्त्रोपान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादिवच्छिन्नस्यैव योगप्रभावात् स्फुटोपपत्तेः । प्रतिबिम्बे बिम्बाभेदमात्रस्याध्यस्तत्वेन सद्भेदेन तस्य सत्यत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य सत्ताद्वयावस्थान इति न तदतिरेकेण सत्ताद्वयावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थमद्वितीयं चैतन्यान्तरं कल्पनीयम् "अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति" श्रवणाज्जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थनामकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादि" श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवत्वविज्ञानेन बन्धमोक्षविभागेन